

ՍԱԹԵՆԻԿ Մ. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

*Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մարտենադարանի կրտսեր
գիտաշխատող*

satenikgrigoryan04@gmail.com

ID 0009-0006-7502-376X

DOI:10.59523/1829-4596.2024.1(28)-44

**ՄԱՆՎԵԼ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԿՅՈՒՄՈՒՇԽԱՆԵՑԻ.
ԿՅԱՆՔՆ ՈՒ ԳՈՐԾՈՒՆԵՆՈՒԹՅՈՒՆԸ (1768-1801)***

Բանալի բառեր՝ Մանվել վարդապետ Կյումուշխանեցի, գործունեություն, մատենագիր, Մարզվան, ձեռագիր մատյաններ, Կ. Պոլիս:

Ներածություն

Անվանի հայ մատենագիր, բանասեր, եկեղեցական ու հասարակական գործիչ Մանվել (Ստեփանոս) վարդապետ Կյումուշխանեցին¹ (1768-1843) իր ժամանա-

* Ներկայացվել է 20.1.2024 թ., գրախոսվել է 25.1.2024 թ., ընդունվել է տպագրության 07.VI.2024 թ.:

¹ Թեև, որոշ ուսումնասիրողներ անդրադարձել են Մանվել վարդապետ Կյումուշխանեցու անձին ու գործունեությանը, արվածն անբավարար համարելով նպատակահարմար ենք գտնում ևս մեկ անգամ անդրադառնալ նրան:

կի ամենաուսյալ մտավորականներից և աչքի ընկնող ուսուցիչներից է, որն անգնահատելի ավանդ է ունեցել հայ մշակույթի պահպանման գործում: Նրա գործունեության աշխարհագրությունը բավականին ընդարձակ է՝ Կյումուշխանա, Մարզվան, Կ. Պոլիս, Գրիգորիոպոլ, Ղրիմ, Ս. Էջմածին, Խոր Վիրապ, Սևանի անապատ և այլն: Մ. Կյումուշխանեցու շնորհիվ բարեկարգվել են եկեղեցական մի շարք մատենադարաններ, կորստից փրկվել բազում ձեռագիր մատյաններ, եկեղեցիներին կից հիմնվել ուսումնարաններ, կառուցվել առաջնորդարաններ և այլն: Նշված աշխատանքներին իր գործուն մասնակցության և երկարամյա հոգևոր ծառայության շնորհիվ հնարավորություն ենք ստանում այդ ժամանակաշրջանի նշանակալից իրողությունները վավերագրել²:

Մանվել (Ստեփանոս) Կյումուշխանեցի. մանկությունից մինչ վարդապետական գավազանի ստանձնումը

² Օգտվել ենք Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում (այսուհետև՝ Մատենադարան) պահվող ձեռագրերից՝ ձեռ. № 6523, 1ա-78բ, այլ խմբագրությամբ՝ ՄՍ ձեռ. № 2864, 34ա-109ա: Ձեռագիրը հեղինակի ինքնագիրն է, որ սկսել է շարադրել 1830 թ. Սևանա կղզում և ավարտել Ղրիմում: Այն տպագրվել է «Արարատ» ամսագրում՝ Բաբկեն վարդապետ Աղավելյանցի (1ա-43ա) և Տիրայր ծայրագույն վարդապետ Տեր-Հովհաննիսյանի (43բ-78բ) կողմից: «Արարատ»-ի ժառանգությունը Ժ., Եկեղեցական մատենագրություն. 2017, 207-281 (այսուհետև՝ «Արարատ»-ի ժառանգությունը), Դիան Հայոց պատմության, գիրք ԺԲ., Մանուէլ Կիւմիւշխանեցի. 1917 (այսուհետև՝ Դիան Հայոց պատմության):

Ստեփանոս Շահինյան Կյումուշխանեցին ծնվել է 1768 թ. հունվարի 1-ին, Տրապիզոնին մերձակա Կյումուշխանե կամ Գյումուշխանե³ քաղաքում: Դրանից էլ բխում է նրա Կյումուշխանեցի⁴ տեղանվանացույց մականունը: Նա Մալխաս Շահինյանի և Պեկզատ Ստեփանովնա Ալթունյանի միակ զավակն էր: Նրան անվանել են Ստեփանոս (պապի անունով), քանի որ կնքահայրը և Հարություն սարկավագը, որը մկրտել է նրան, ծանոթ չէին հայրական Շահան անվանը: Այդ է պատճառը, որ հաճախ իր ինքնագրերում հանդիպում ենք թե՛ Շահինյան՝ հայրական, թե՛ Ալթունյան՝ մայրական ազգանվան կիրառմանն ու ստորագրություններին⁵:

Մանվել Կյումուշխանեցու մանկությունն անցել է դժվարին պայմաններում: Յոթ տարին լրանալուն պես մայրը որդուն կրթության է տալիս տեղի Սուրբ Աստվածածին եկեղեցու մանկավարժ Հարություն սարկավագի մոտ: Սակայն, մեկ տարի անց նա թողնում է ուսումը, քանի որ մաքսապետ հոր աշխատանքի բերումով ընտանիքը տեղափոխվում է Կարին (Էրզրում): Այստեղ

³ Կյումուշխանեն ունեցել է մի շարք անվանումներ՝ Արծաթահան, Կյումիշխանա, Գյումյուշխանա և այլն, տե՛ս **Հակոբյան Թ., Մելիք-Քախչյան Ստ., Բարսեղյան Հ.** 1986, 915-916:

⁴ Իր ինքնագրերում հանդիպում ենք նաև՝ Ստեփանոս Ալթունյան, Մանվել Կյումուշխանացի, Գյումուշխանացի ձևերին:

⁵ Մատենադարանի ձեռագրեր № 6523, 2բ-3ա, № 2864, 37բ-38ա: «Արարատ»-ի ժառանգութիւնը. 2017, 209: Դիան Հայոց պատմութեան. 1917, 12-13:

ծնողները Մ. Կյումուշխանեցուն կրթության են տալիս խանութայան Թյությունչի Պետրոսի մոտ: Սակայն մեկ տարի անց ընտանիքը վերադառնում է Կյումուշխանե, և նա Հարություն սարկավագի մոտ շարունակում է ուսումը: Երեք տարի անց՝ 1780 թ., Մ. Կյումուշխանեցին կորցնում է հորը և հարկադրաբար թողնելով ուսումը՝ երկու տարի աշակերտում է ջուլիակ Համբարձում Պողոսովին: Չերքեզյան Հովհաննես արքեպիսկոպոս Սեբաստացին⁶ 1780 թ. հաստատվում է Կյումուշխանեում, և Մ. Կյումուշխանեցին իր մորաքրոջ ամուսնու՝ Մինաս Մարտիրոսովի միջնորդությամբ, հնարավորություն է ստանում նրան աշակերտելու մինչև 1782 թ.⁷: Չորս տարի անց նա Հովհաննես արքեպիսկոպոսի կողմից ձեռնադրվում է ավագ սարկավագ (սարկավագ է եղել երեք տարի): Վերջինիս հետ 1788 թ. գնում է Կ. Պոլիս և Օրթագյուղում⁸ ստանում է քարոզչի (ուսուցչի կամ վարժապետի) պաշտոն: Մ. Կյումուշխանեցին ուսուցչությամբ զբաղվում է 9 տարի և 1796 թ. Ամասիայի Սուրբ Հակոբ եկեղեցում, Ս. Էջմիածնի նվիրակ Բարսեղ արքեպիսկո-

⁶ Անվանի պատմիչ, բանաստեղծ, եկեղեցական գործիչ Հովհաննես արքեպիսկոպոս Սեբաստացին եղել է Սեբաստիայի հոգևոր առաջնորդը, որի ջանքերով Սեբաստիայի թեմում բացվել են դպրոցներ, վերակառուցվել վանքեր և եկեղեցիներ:

⁷ Մատենադարանի ձեռագրեր № 6523, 3ա-4բ, № 2864, 38աբ: «Արարատ»-ի ժառանգութիւնը. 2017, 209-211: Դիան Հայոց պատմութեան. 1917, 13-15:

⁸ Օրթագյուղը Կոստանդնուպոլսի (այժմ՝ Ստամբուլ) թաղամասերից է:

պոսի և նրա սպասավոր Հռեթեոս վարդապետի ներկայությամբ, Հովհաննես արքեպիսկոպոսի կողմից ձեռնադրվում է աբեղա: Աբեղա ձեռնադրվելիս նրա Ստեփանոս անունը վերափոխվում է Մանվելի: Դա կատարվում է Կ. Պոլսում բարերարությամբ հայտնի և Մանվել անունով որդի ունեցող Շնորհ Մկրտիչ ամիրայի խնդրանքով⁹: Մեկ ամիս անց, Մարզվան քաղաքի Սուրբ Աստվածածին եկեղեցում, Բարսեղ արքեպիսկոպոսի խարտվիրակությամբ նա ստանում է վարդապետական գավազան: Բարձր ունակությունների, մարդկային դրական հատկանիշների, ուսումնատենչության և շուրջ տասնչորս տարվա հոգևոր ծառայության շնորհիվ է, որ քսանութ տարեկան հասակում Մանվել Կյումուշխանեցին ձեռնադրվում է վարդապետ:

Մանվել վարդապետ Կյումուշխանեցու գործունեությունը «Դավիթ-Դանիելյան պայքար»-ի սկզբնափուլում

Իր ձեռնադրության երկրորդ տարում Մանվել վարդապետ Կյումուշխանեցին մեկնում է Կ. Պոլիս և դառնում Զաքարիա պատրիարքի¹⁰ ձեռնասունը (սանը): Սա

⁹ Մկրտիչ ամիրայի ջանքերով Կ. Պոլսում կառուցվել է ավելի քան տասը վարժարան և բազմաթիվ հիվանդանոցներ, տե՛ս «Արարատ»-ի ժառանգությունը. 2017, 211: Մատենադարանի ձեռագրեր № 6523, 4աբ, № 2864, 39բ: Դիան Հայրց պատմութեան. 1917, 16-17: «Արարատ»-ի ժառանգությունը. 2017, 211:

¹⁰ Զաքարիա Փոքուզյան Կաղզվանցին Կ. Պոլսի Հայրց պատրիարք է եղել 1773-1781 և 1782-1799 թթ.: Երկար ժամանակ պայքարել է կաթոլիկ և

մեծ պատիվ էր Մանվել վարդապետ Կյումուշխանեցու համար, քանզի մինչ այդ Զաքարիա պատրիարքը որևէ մեկի չէր թույլատրել ծառայել իրեն: Սակայն, կարճ ժամանակ անց Զաքարիա պատրիարքը մահանում է, և նրա փոխարեն 1799 թ. մարտի 12-ին Կ. Պոլսի պատրիարք է ընտրվում Դանիել արքեպիսկոպոսը¹¹: Այստեղ խաչվում են վերջինիս և Մանվել Կյումուշխանեցու ճանապարհները: Սկսվում է Մանվել վարդապետի գործունեության մի նոր շրջափուլ, որի կարևորագույն դրվագներն են դառնում Դանիել արքեպիսկոպոսի հետ կապված իրողությունները: Դրանք զգալի դեր են խաղում Մանվել վարդապետ Կյումուշխանեցու գործունեության մեջ: Նրա նոր աշխատանքային պարտականության

բողոքական եկեղեցիների ազդեցության տարածման դեմ, տե՛ս «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան. 2002, 349:

¹¹ Դանիելի պատրիարքական գործունեությունը երկար չի տևում, Ղուկաս Ա Կարնեցու մահից (1799 թ.) հետո Դանիել Ա. Սուրմառեցին է ընտրվում Ամենայն Հայոց կաթողիկոս, ինչից և սկսվում է «Դավիթ-Դանիելյան պայքար»-ը կաթողիկոսության համար: Շուրջ ութ տարի տևած այս վեճի մանրամասնություններին անդրադարձել են ժամանակի անվանի մատենագիրներ, որոնց շարքում է Մանվել վարդապետ Կյումուշխանեցին: Այս ժամանակաշրջանին են նվիրված Գյուտ ա. քահանա Աղանյանցի հրատարակած Դիվան Հայոց պատմության շարքի Ա. (հատորի կեսը), Ե., Զ., Է. հատորներն ամբողջությամբ, Մանվել Կյումուշխանեցու Մատենադարանի ձեռագիր № 9429, որը մաս-մաս տպագրվել է «Կռունկ հայոց աշխարհի» ամսագրում, և բազում ձեռագիր աշխատություններ, որոնք դեռևս ուսումնասիրված չեն: Մատենադարանի ձեռագիր № 2864, 40բ: «Արարատ»-ի ժառանգութիւնը. 2017, 212: **Մսերեանց**. 1876, 14-18, 36-44, 66-75: **Օրմանեան**. 2001, 3863-3894:

ստանձնումն անմիջական կապ ուներ Դանիելի՝ պատրիարք ընտրվելու հետ: Երբ Դանիել արքեպիսկոպոսն ընտրվում է պատրիարք, և պատրիարքարանի անձնական գործակատար Ներսես Աշտարակեցի վարդապետը նրա փոխարեն գնում է Ս. Էջմիածին՝ Ուռումելայի նվիրակությանը վերաբերող հաշիվները տալու, Մանվել վարդապետին առաջարկում են զբաղեցնել վերջինիս տեղը: Այսպիսով, նա դառնում է պատրիարքարանի անձնական գործակատարը: Դրա հետ մեկտեղ, Մանվել վարդապետ Կյումուշխանեցին հավաքելու ու կարգավորելու էր Զաքարիայի պատրիարքության շրջանի մի քանի արկղում խառը լցված բոլոր ողջունագրությունները, խնդրագրերը, հրամանները, պայմանագրերն ու հրովարտակները և կարևորները՝ պահեր: Այս աշխատանքը, չնայած եղած դժվարություններին, նա պատվով կատարեց¹²:

Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Ղուկաս Ա Կարնեցու¹³ մահից (1799 թ. դեկտեմբերի 28)¹⁴ հետո, թեև կաթողիկոս է ընտրվում Դանիել պատրիարքը, Դավիթ Ղորղան-

¹² Մատենադարանի ձեռագրեր N° 6523, 5բ, N° 2864, 40բ-41ա: «Արարատ»-ի ժառանգութիւնը. 2017, 212: Դիան Հայոց պատմութեան. 1917, 19-20:

¹³ Ղուկաս Ա Կարնեցին Ամենայն Հայոց կաթողիկոս է եղել 1780 թվից: Հաջորդել է Սիմեոն Ա Երևանցուն, տե՛ս Մատենադարանի ձեռագիր N° 9429, 7ա-11ա: Դիան Հայոց պատմութեան. 1899: Դիվան Հայոց պատմության. 2023:

¹⁴ Մանվել վարդապետը Ղուկաս Ա Կարնեցու մահվան ամսաթիվ է նշում դեկտեմբերի 27-ը:

յան արքեպիսկոպոսը¹⁵ խարդախությամբ տիրանում է կաթողիկոսական աթոռին: Ավելին, Թուրքիայում Ռուսաստանի դեսպան Թամարովի ջանքերով ու այլ գործոններով պայմանավորված, Դանիել պատրիարքն արտորվում է Տենեդոս կղզի: Նրան ուղեկցում էր Մանվել վարդապետը, որն առժամանակ թողնում է իր աշխատանքը, Հովհաննես արքեպիսկոպոս Սեբաստացուց իրեն փոխանցված ձեռագիր մատյաններն ու ունեցվածքը, Կ. Պոլիս տեղափոխված մորը և ուղեկցում է Դանիել պատրիարքին¹⁶: Հինգ ամիս անց՝ հոկտեմբերի 1-ին, նրանք ազատ են արձակվում Տենեդոս կղզուց և ցանկանում հասնել Պանտրմա, սակայն անհաջող նավարկության բերումով հայտնվում են Հերեկում¹⁷: Այստեղ երեք օր մնալուց հետո հոկտեմբերի 15-ին, ի վերջո հասնում են Պանտրմա և չորրորդ օրն ուղևորվում են Թոխաթ: Շուրջ երեք ամիս հետո՝ 1801 թ. հունվարի 22-ին, Դանիել սրբազանն էջմիածնից կանչվում է այնտեղ, իսկ Մ. Կյումուշխանեցին շարունակում է ուղեկցել նրան: Սակայն Բագրևանդ գավառի Շորվեր գյուղ հասնելուն պես

¹⁵ Դավիթ արքեպիսկոպոսը, Ղուկաս Ա Կարնեցի կաթողիկոսի մահից հետո դարձավ կաթողիկոս, տե՛ս Դիան Հայոց պատմութեան. 1904: Դիան Հայոց պատմութեան. 1909: **Մտերեանց**. 1876, 36-44:

¹⁶ Մատենադարանի ձեռագրեր № 6523, 6բ, № 2864, 41բ-42ա: «Արարատ»-ի ժառանգութիւնը. 2017, 213: Դիան Հայոց պատմութեան. 1917, 21-22:

¹⁷ Հերեկ գյուղաքաղաքը Սեբաստիայի նահանգի Թոկատի գավառի Հերեկ գավառակի վարչական կենտրոնն էր, տե՛ս **Հակոբյան, Մելիք-Բախշյան, Բարսեղյան**. 1991, 405:

նրանք տեղեկանում են, որ Երևանի Մահմադ խանի շնորհիվ 1801 թ. ապրիլի 28-ին Բագրևանդի Ուշքիլիսա վանքում Դավիթ Ղորղանյան արքեպիսկոպոսն օծվել է Ամենայն Հայոց կաթողիկոս: Եվ դա այն դեպքում, երբ Էջմիածնի միաբանության ընտրողական ժողովը Հովսեփ Արղությանի¹⁸ մահից հետո վերստին կաթողիկոս էր ընտրել հենց Դանիելին: Այս իրողությունը խորապես վրդովեցնում է վերջինիս և Մանվել Կյումուշխանեցուն, որը հակված էր Դանիելին տեսնելու կաթողիկոսական աթոռին: Այստեղից էլ սկիզբ առավ «Դավիթ-Դանիելյան պայքար»-ը, որը հրահրվում էր այդ ժամանակ Հայաստանին տիրող պարսից ու օսմանյան պետությունների և Հայաստանում իր ազդեցությունը մեծացնել ցանկացող Ռուսական կայսրության կողմից: Ռուսները ցանկանում էին կաթողիկոսական աթոռին բազմած տեսնել ռուսահայոց առաջնորդ Հովսեփ Երկայնաբազուկ Արղությանին, սակայն նրա մահից հետո հակվեցին ռուսական կողմնորոշում ունեցող Դանիելի կողմը¹⁹: Ինչպես տեսնում ենք, լինելով Դանիել սրբազանի վստահելի անձը՝ Մանվել վարդապետ Կյումուշխանեցին կարևոր դեր

¹⁸ Ղուկաս Ա Կարնեցի կաթողիկոսի մահից որոշ ժամանակ անց՝ Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղությանն է ճանաչվել Հայոց կաթողիկոս, սակայն չի օծվել, քանի որ Էջմիածին գնալու ճանապարհին Թիֆլիսում 1801 թ. մարտի 9-ին հանկարծամահ է եղել, տե՛ս Դիան Հայոց պատմութեան. 1911:

¹⁹ **Շահազիզ.** 1946, 51:

խաղաց նրա շուրջ ծավալվող իրադարձություններում:

Եզրակացություններ

Այսպիսով, Մանվել վարդապետ Կյումուշխանեցին ծնվել, ապրել և գործունեություն է ծավալել դժվարին պատմափուլում: Բարձր ունակությունների, մարդկային դրական հատկանիշների, ուսման նկատմամբ մեծ սիրո և շուրջ տասնչորս տարվա հոգևոր ծառայության շնորհիվ՝ քսանութ տարեկան հասակում Մանվել Կյումուշխանեցին ստացել է վարդապետական գավազան: Նա բազմաթիվ դժվարությունների հաղթահարման գնով ջանացել է իր հոգևոր գործունեությունը ծավալել ի նպաստ հայոց եկեղեցու և հայ ժողովրդի: Ամենայն Հայոց կաթողիկոսական աթոռին տիրանալու համար մղված «Դավիթ-Դանիելյան պայքար»-ի ժամանակ էլ նա անշեղորեն սատարել է Դանիել սրբազանին, ունենալով կարևոր դերակատարություն:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Մատենադարանի ձեռագիր № 6523, 1ա-78բ:

Մատենադարանի ձեռագիր № 2864, 34ա-109ա:

«Արարատ»-ի ժառանգութիւնը 2017, Ժ., Եկեղեցական մատենագրութիւն, հ. Ա., աշխ.՝ Նահապետեան Ս., Էջմիածին, «Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի» հրատ., 896 էջ:

Դիան Հայոց պատմութեան 1899, գիրք Դ., Ղուկաս կաթողիկոս (1780-1800), հրատ.՝ Գիտ աւագ քահանայ Աղանեանց. Թիֆլիս, Մ. Շարաձեի տպր., 804 սիւն, 2 չհ. էջ:

Դիան Հայոց պատմութեան 1904, գիրք Զ., Դաւիթ կաթողիկոս, մասն առաջին՝ 1801-2, հրատ.՝ Գիտ աւագ քահանայ Աղանեանց, Թիֆլիս, Տ. Ռօտինեանց տպր., 752 սին, 2 չի. էջ:

Դիան Հայոց պատմութեան 1911, գիրք Թ., Յովսէփ կաթողիկոս Արղութեան. մասն առաջին (1778-1800), հրատ.՝ Գիտ ա. քահ. Աղանեանց, Թիֆլիս, Ն. Աղանեանցի տպր., 556 սին, 4 չի.:

Դիան Հայոց պատմութեան 1917, գիրք ԺԲ., Մանուէլ Կիմիշխանեցի. մասն I, հրատ.՝ Գիտ ա. ք. Աղանեանց, Թիֆլիս, Ն. Աղանեանցի տպր., 254 սին, 6 չի. էջ:

Դիվան Հայոց պատմության 2023, նոր շարք, գիրք առաջին, Ղուկաս Կարնեցի, հ. Գ, (1793-1799), աշխ.՝ Գրիգորյան Վ., Հարությունյան Ա., Երևան, «Մատենադարան» հրատ., 734, 1 չի:

Հակոբյան Թ., Մելիք-Բախշյան Ստ., Բարսեղյան Հ., 1986, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 1 (Ա-Դ), Երևան, «Երևանի համալսարանի» հրատ., 991 էջ:

Հակոբյան Թ., Մելիք-Բախշյան Ստ., Բարսեղյան Հ. 1991, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 3 (Կ-Ն), Երևան, «Երևանի համալսարանի» հրատ., 991 էջ:

Մսերեանց Մ. 1876, Պատմութիւն կաթողիկոսաց էջմիածնի. Ի Սիմէօնէ մինչ ցՅովհաննէս Ը., ամք Տեառն 1763-1831, Ի Մոսկուա, «Զարմայրայ Մսերեանց» տպգ., 306 էջ:

Շահազիզ Ե. 1946, Շահինյան Մանվել ծայրագույն

վարդապետ Գյումուշխանեցի, «Էջմիածին» հանդես, Գ. տարի, հունիս-հուլիս, Էջմիածին, էջ 50-55:

Օրմանեան Մ. 2001, Ազգապատում, հ. Բ., Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 3894 սիւն:

«Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան 2002, Երևան, «Հայկական հանրագիտարան» հրատ., 1072 էջ:

Сатеник М. Григорян, *Младший научный сотрудник Матенадарана имени Месропа Маштоца, Архимандрит (преподобный) Манвел Кюмушханеци: жизнь и деятельность (1768-1801)*

Резюме

Манвел (Степанос) архимандрит (преподобный) Кюмушханеци (1 января 1768 – 4 декабря 1843 года) – известный армянский летописец, филолог, церковный служитель и общественный деятель, чья плодотворная деятельность заслуживает изучения и должного освещения. Он вел свою деятельность в сложный и тяжкий период для армянского народа, когда армянская оборонительная деятельность была более чем необходимой и важной. Процесс его формирования совпал с периодом борьбы «Давит-Даниелян», в котором архимандрит (преподобный) Мануил Кюмушханеци сыграл важную роль в решении ряда вопросов.

География жизнедеятельности преподобного Манвела Кюмушханеци обширная, в нее входят Кюмушхане, Марзван, Константинополь, Григориуполь, Крым, Тифлис, Эчмиадзинский собор, Хор Вирап, монастырь (обитель) Севан и др. Его огромный вклад в сохранение армянской культуры бесценен. В результате его насыщенной и многоплановой деятельности были

восстановлены церкви, основаны хранилища при монастырях, спасены от утрат множество рукописных книг, большая часть которых сейчас находится в Матенадаране имени Месропа Маштоца.

Ключевые слова: Архимандрит (преподобный) Манвел Кюмушханеци, деятельность, летописец, Марзван, рукописные книги, Константинополь.

Satenik M. Grigoryan, Junior researcher of Matenadarana after Mesrop Mashtots, Reverend Manvel Kyumushkhanetsi: Life and Activity (1768-1801)

Summary

Reverend Manvel (Stepanos) Kyumushkhanetsi (January 1, 1768 - December 4, 1843) was a famous Armenian chronicler, philologist, verger and public figure whose prolific activity deserves to be studied and properly covered. He worked during a complicated and difficult period for the Armenian people when the Armenian protection activities were more than necessary and imperative. The process of his formation coincided with the period of the "Davit-Danielyan" struggle, during which Reverend Manuel Kyumushkhanetsi played a role in settling a number of issues.

The geography of Reverend Manvel Kyumushkhanetsi's life activity was extensive, including Kyumushkhane, Marzvan, Constantinopolis, Grigoriopol, Crimea, Tiflis, Etchmiadzin Cathedral, Khor Virap, Sevan Monastery, and other places.

His huge contribution to the preservation of Armenian culture is invaluable. As a result of his multifaceted activities, churches were rebuilt, depositories were established next to monasteries, and many

handwritten books were saved from loss, most of which are now in Matenadaran named after Mesrop Mashtots.

Key words: Reverend Manvel Kyumushkhanetsi, activity, chronicler, Marzvan, handwritten records, Constantinopolis.